

Доценко В ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ в кінці XIX – на початку XX ст.

Характерною рисою сьогодення є великий інтерес до історії, культури, духовних витоків нашого народу. Відродження української державності, реформування суспільства надає нового імпульсу розвитку соціальних відносин у країні. Але разом з тим виникають проблеми, пов'язані з появою нових форм власності, матеріальним розшаруванням суспільства. На превеликий жаль, сьогодні більша частина населення України потребує соціального захисту, якого держава ще неспроможна надати. Однак вирішення цієї проблеми є найважливішим завданням уряду і громадськості: адже досконалі форми соціального захисту – гарант стабільності в державі. Виникла необхідність усвідомити об'єктивні передумови розвитку благодійності, її ролі в суспільстві.

З огляду на важливість вирішення цього питання для відродження суверенної держави в Україні послідовно приймалися важливі законодавчі акти, що стосувалися регламентації благодійної діяльності. Але справа, пов'язана з відродженням громадської філантропії, дуже складна і вимагає добре виважених та вмілих дій.

Ось чому, на наш погляд, існує велика потреба у переосмисленні процесів у філантропічній галузі до більшовицького перевороту 1917 року у Волинській губернії, а також необхідністю наукового аналізу діяльності численних єврейських благодійних товариств даного регіону України у другій половині XIX – на початку XX ст. Питання допомоги малозабезпеченим групам єврейської громади Правобережної України філантропічними товариствами у дорадянський період тривалий час перебувало поза увагою дослідників. Так, у добу існування СРСР радянська історіографія була затиснута ідеологічними настановами і явище благодійності майже не досліджувалося. В сучасній українській науці, на жаль, діяльності єврейських громадських благодійних товариств теж не приділялося достатньо уваги. Лише невелика частина існуючих досліджень присвячена благодійності відомих українських меценатів або державній політиці в цій галузі. Регіональний аспект проблеми теж не розглядався.

Недостатній стан вивчення проблеми зумовлює вирішення у цій розвідці таких завдань: на основі архівних та опублікованих джерел, а також надбань історіографії дослідити діяльність єврейських філантропічних організацій Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст.; з'ясувати особливості їх функціонування; показати роль єврейської громадської ініціативи у розвитку єврейської громади Правобережної України.

До середини XIX століття єврейський філантропічний рух в Російській імперії розвивався у формі безкоштовних єврейських лікарень, які утримувала місцева єврейська громада, притулків-богаділень та похоронних братств. Вперше єврейські благодійницькі об'єднання згадуються в Положенні про євреїв Миколи I від 1835 року. В Положенні, зокрема, наголошується, що обов'язком кагалів є допомога престарілим, калікам і хворим єдиновірцям, а також створення для допомоги їм лікарень, богаділень та установ де б бідні євреї могли б працювати. Декількома роками пізніше, після запровадження урядом особливого коробочного збору з єврейського населення, була визначена і впорядкована фінансова сторона єврейського благодійництва. Це стало фундаментом для формування системи общинних і міжобщинних єврейських соціальних установ [13, с.11]

В першій половині XIX ст. в українських губерніях благодійністю займалися богадільні, Талмуд-Тори, похоронні братства, а також товариства допомоги хворим та немічним.

Богадільні діяли майже в кожному місті або містечку регіону. Влаштували їх переважно в громадських будинках і утримувались вони за рахунок коробочного збору. До богаділень ставлення місцевого єврейства було різним. Одна категорія визнавала їх марнотратними організаціями, де процвітає хабарництво та казнокрадство, відсутні належна кількість медичного персоналу і ліків. Інші вважали богадільні місцем де могли знайти допомогу бідні, каліки та всі нужденні. Так, заснована у 1854 році Житомирська єврейська лікарня і богадільня відносилась до числа найбільш великих даного роду закладів в межі осілості і вважалась найкращою за рівнем наданої в ній медичної допомоги. [13, с. 39]

В подібному до богаділень матеріальному становищі перебували і Талмуд-Тори, які мали за мету надавати освіту та матеріально утримувати дітей-сиріт і дітей бідняків єврейської громади міст та містечок смуги осілості. Як згадує у своїх творах видатний російсько-єврейський публіцист XIX століття Л.М. Біншток, що „талмуд-тори на Волині завжди слугували розсадником бідності”. Щотижня по четвергам, а також у святкові дні керівники талмуд-тор направляли дітей і їх наставників-меламедів для збору пожертв, щоб де-що компенсувати відсутність грошей, їжі та одягу.

З середини XIX ст. завдяки діяльності прогресистів матеріальне становище Талмуд-Тор стало покращуватись. У житомирській Талмуд-Торі в 1889 році було введено вивчення російської мови та арифметики, пізніше запроваджувались ремісничькі класи і безкоштовна їдальня, а в 1906 році побудовано (за сприяння Товариства з поширення освіти серед євреїв у Росії) новий, спеціально обладнаний будинок. [13, 40]

В другій половині XIX ст. в Європі набуває поширення філантропічний рух. Перші філантропічні („людинолюбні“) товариства спрямовували свою діяльність на поліпшення умов життя та праці людини. В Російській імперії даний рух набув розповсюдження у вигляді різного роду благодійних товариств та громадських організацій.

Після проведення в Російській імперії Олександром II буржуазних реформ в кінці XIX століття єврейське населення Правобережної України отримало можливість розвивати систему різного роду благодійних

організацій, які метою своєї діяльності визначали допомогу єврейській бідності та розвиток системи національної освіти та культури. Документи свідчать, що добродійність та піклувальний нагляд були в Україні того періоду важливим компонентом суспільного життя, а особливо серед національних меншостей, оскільки створення мережі добровільних товариств дозволяло під їх вивіскою розвивати національне життя. Крім того, діяльність соціально-реабілітаційних громадських об'єднань викликала найменше занепокоєння з боку влади і не піддавалась жандармському жорстокому нагляду в порівнянні з культурно-просвітницькими чи господарськими товариствами, які, на думку царської адміністрації, становили загрозу існуючому режиму. [14, с. 138]

Виникнення єврейських філантропічних товариств пов'язана на початкових етапах з кооперативним рухом, який у кінці XIX на початку XX століття виконував роль організації єврейської взаємодопомоги. Швидке поширення кооперативного руху серед українського єврейства пов'язана з національною релігією та традиціями взаємодопомоги. Центральну роль в єврейських кооперативах відігравали ремісники та дрібні гендлярі, які зазнавали найбільших утисків від царської адміністрації та місцевого населення.

Паралельно з кредитовим рухом виникають „будинки працелюбства" і товариства взаємодопомоги, які пропонували „чесну оплачувану працю тим нужденним, котрі марно шукають собі заробітку і притулку". Будинки створювались з метою надання роботи, матеріалу, засобів виробництва євреям містечок, які бажали працювати, але через певні обставини залишились без заробітку. Перші товариства взаємодопомоги в Україні з'явилися на початку 80-х р. XIX ст.

Усі благодійні заклади на території Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст., незважаючи на їх громадський характер, перебували у віданні та під наглядом міністерств і відомств, таких, як Міністерство внутрішніх справ, Відомство православного віросповідання, Міністерство фінансів, Міністерство юстиції.

В 1895 році Міністерство внутрішніх справ розробило і видало „Положення про товариства дрібного кредиту". Положення регулювало діяльність єврейських товариств взаємного безпроцентного кредитування. [17, с. 5].

Спеціальним законодавчим актом, спільним для всіх благодійних організацій, став "Статут про громадське піклування в Росії". Він регулював діяльність благодійних закладів, створених приватними особами. Право утвердження статутів благодійних товариств надавалося Міністерству внутрішніх справ (ст. 443 Статуту). Приватні благодійні організації, на відміну від державних, "не дозволялося відкривати, поки вони не будуть мати своїх засобів, необхідних для їх утримання" (ст. 442 Статуту) [4, 52].

Порядок утворення благодійних товариств та закладів було вдосконалено 16 червня 1897 року. Були розроблені статuti, такі, як "Зразковий статут товариства допомоги бідним", "Статут піклування про будинок працелюбності товариства". Згідно статутів губернатори отримували право, без попередньої згоди з Міністерством внутрішніх справ, реєструвати товариства допомоги бідним, якщо вони приймають при створенні типовий статут.

Отже, після прийняття даних нормативних актів порядок створення благодійних організацій став явчо-нормативним. Благодійним закладам і приватним філантропічним товариствам за російським законодавством надавалися деякі пільги відносно платежів, мита, зборів та ін.

Основна маса єврейських філантропічних організацій виникла після 1906 року, в період дії Тимчасових правил про товариства та спілки від 4 березня 1906 року, коли дозвіл на реєстрацію різноманітним товариствам і спілкам надавало Губернське у справах товариств і спілок присутствіє, – проіснувало до Лютневої буржуазної революції.

Хоча даний законодавчий акт дозволяв створення та реєстрацію громадських організацій, в тому числі і благодійницьких, з певними застереженнями (його дія не поширювалась на ті з них, що переслідували релігійні цілі і створювались з дозволу освітнього начальства), але він значно спростив процедуру реєстрації товариств. За перші п'ять років після прийняття Тимчасових правил з липня 1906 року по серпень 1911 року, на Волині з'явилося 78 новостворених товариств і спілок і 17 єврейських благодійних організацій – значно більше, ніж було зареєстровано за весь попередній період. Ще як мінімум 7 таких організацій з'явилося в наступні три роки з 1912 по 1914 рік [13, с. 44].

Новостворені товариства визначали основною сферою своєї діяльності допомогу нужденному євреїству, що поживало у містах і містечках губерній смуги осілості. Так, 26 серпня 1906 року Волинським губернським у справах товариств присутствієм був зареєстрований статут товариства допомоги бідним євреям в місті Ковелі під назвою „Мошав-Зекелем" згідно статті 23 закону Російської імперії від 4 березня 1906 року Про товариства і спілки [11, с. 6]

Засновниками товариства стали М.С. Ізраелій та Г.І. Еріх [11, с. 8]. У статуті засновники зазначили, що основною метою діяльності товариства є допомога бідним, старим і убогим, калікам і хворим євреям, які не можуть самостійно знайти собі засоби до існування.

Основними засобами допомоги нужденним євреям статут визначав створення і утримання громадських їдальень, дешевих квартир, нічліжок, притулків амбулаторій і богаділень [11, с.9].

Як уже згадувалося, товариство складалося з осіб обох статей усіх звань, станів. При цьому зазначалося, що членами товариства не можуть бути неповнолітні та учні навчальних закладів, нижні військові чини і ті, що мають обмеження прав за судом. Члени товариства ділилися на почесних, які мали право обирати і бути обраними до Правління. Як правило це були особи, які надали товариству певні послуги або пожертвували на його потреби значні кошти. Більшість товариства складали дійсні учасники, які щорічно сплачували до каси внесок у розмірі не менше трьох карбованців чи одночасно 60 карбованців, або безкорисливою

своєю працею допомагали цьому об'єднанню (наприклад, медики, які безкоштовно лікували бідних); членів-змагальників, які повинні були вносити щорічно до трьох карбованців (але не менше одного) [11, с.9].

Скарбниця товариства формувалась шляхом сплати членських внесків – при вступі та щорічні, пожертвувань заможних міщан. Великий відсоток надходжень складали збори від організовуваних товариством театральних вистав, концертів; проведення різного роду благодійних лотерей; збори до кварт виставлених в приватних будинках, молитовних домах, синагогах і на кладовищах; кошти виділені місцевою громадою із коробочного збору. Суми зібрані товариством перераховувались кожного першого числа місяця у присутності правління та виборних з дійсних членів. Актив товариства ділився на обіговий та недоторканий капітал. Останній, як правило перетворювали на цінні папери [11, с. 11].

Для здійснення керівництва діяло правління та загальні збори. Правління формувалася шляхом виборів з почесних членів у складі 5 осіб. Вибори проходили в два етапи. На першому, 20 дійсних членів обирали серед запропонованих кандидатів правління, склад якого затверджувався загальними зборами товариства. На зборах мали бути присутніми 2/3 учасників товариства.

На першому засіданні правління обирало зі свого складу Голову та секретаря, які працювали безкоштовно. Правління збиралося на засідання з періодичністю в раз в один місяць, або на вимогу 10 дійсних членів товариства. [11, – Арк. 9]

До обов'язків правління належав контроль за коштами та надходженнями до скарбниці товариства; розподіл обов'язків між його учасниками, прийом і звільнення з роботи платних працівників; контроль за сплатою членських внесків; визначення осіб серед жителів міста та околиць, які потребують допомоги; організація та проведення загальних зборів, а також співпраця з представниками міської влади [11, с.10].

Голова правління згідно статуту мав вести разом із секретарем загальні справи товариства, скликати та проводити наради правління та загальні збори, слідкувати за веденням діловодства та підготовкою звітності. Крім того призначав скарбника, який приймав грошові пожертви, внески, слідкував за видатками товариства. [11, с. 10]

Загальні збори товариства ділилися на звичайні та позачергові. Загальні збори скликалися один раз на рік, а позачергові на вимогу правління, або 25 дійсних членів. До проведення зборів за сім тижнів правлінням готувався порядок денний, до якого заносилися питання формування та перевибори правління, внесення змін до статуту, припинення фінансованих програм, купівлі певного рухомого чи не рухомого майна, а також питання ліквідації товариства [11, с. 11].

Аналогічні філантропічні товариства відкривалися по всій території Правобережної України та Південних українських губерній. За даними Волинського губернського жандармського управління на 1910 рік тільки в губернському місті Житомирі функціонувало 4 благодійні єврейські товариства: Житомирська єврейська дешева їдальня для бідних, Нічліжний будинок для бідних євреїв, Товариство допомоги бідним дітям що навчаються в Житомирському громадському єврейському училищі Талмуд-Тора, Єврейське товариство допомоги хворим євреям в місті Житомирі під назвою „Лінас-Га-цедек” [5, с.91]. Загалом по губернії діяло 8 товариств. Зокрема, крім Житомира це були Ковель, Острог, Рівне, Шепетівка та три містечка Новоград-Волинського уїзду – Рогачів, Коруль та Баранівка [1, с. 276-278].

Не дивлячись на чисельність єврейської громади Правобережних російських губерній смуги осілості багатьом товариствам жандармські управління відмовляли в реєстрації. Приводом до відмови могли слугувати відсутність необхідного капіталу, невідповідність встановленим зразкам установчих документів, а найголовніше наявність серед засновників активних чи пасивних учасників сіоністських організацій. Так, 4 березня 1911 року до Волинського губернського жандармського управління було представлено на реєстрацію установчі документи Єврейського благодійного товариства допомоги бідним і хворим євреям міста Славутича. [6, 10] Жандармське управління під час перевірки списків засновників виявило, що із десяти засновників товариства п'ятеро були активними учасниками сіоністських організацій. А це суперечило Тимчасовим правилам від 4 березня 1906 року, [6, с. 27] а також указу імперського Сенату від 1 червня 1907 року, за яким „будь-які організації сіоністів визнається забороненими”, а самі сіоністи „мають стосунки з організаціями і особами, що перебувають за кордоном, і переслідують політичні цілі” [8, с. 22] Тому 28 липня 1911 року Єврейському благодійному товариству допомоги бідним і хворим євреям міста Славутича було відмовлено в реєстрації [63, с. 31]

Волинське губернське присутствіє утримувалося від реєстрації також і єврейських благодійних товариств, у статутах яких згадувався просвітницький характер діяльності новостворених організацій. З даної причини було відмовлено у реєстрації Товариству допомоги бідним євреям містечка Гриців, Благодійному товариству євреїв Рівного [11, с. 27].

На думку дореволюційного історика єврейської благодійності С.Я. Яновського (його підтримує сучасний дослідник С. Меламед), із 89 єврейських товариств, що виникли в перші декілька років після прийняття „типового статуту”, на територію Правобережної України їх припадає лише 4. Це пояснюється „особливим ставленням київського, волинського і подільського генерал-губернатора М.І. Драгомирова до філантропічного руху місцевого єврейства. М.І. Драгомиров відхиляв практично всі клопотання про реєстрацію єврейських благодійних товариств, послідовно висуваючи одну і ту ж причину: „Створення подібних спеціально єврейських товариств визнаю небажаним як сприяння шкідливому відособленню євреїв і експлуатації ними корінного християнського населення” [13, с. 43]. На початку ХХ століття ситуація дещо покращилась, але відголоски залишалися.

Загалом тільки протягом 1908-1911 року по Волинській губернії було відмовлено в реєстрації (по причині зв'язків з сіоністським рухом) восьми організаціям. Зокрема, Житомирському єврейському благодійному товариству, Володимиро-волинському єврейському благодійному товариству, Шепетівському єврей-

ському благодійному товариству, Товариству допомоги бідним євреям міста Житомира, Єврейським благодійним товариствам допомоги бідним і хворим євреям міст Дубно, Славутича, Бердичева та Луцька. [5, с. 279].

Основою соціальної діяльності єврейства була релігійна взаємодопомога, адже благодійність („цдава“) – це одне з основних понять єврейських традицій. У євреїв існує поняття „міцва“, тобто добра справа, що є одним із положень істинного іудейства. У Торі зазначалось, що благодійні справи юдей здійснює різноманітними способами: від подання милостині до будівництва цілих благодійних комплексів, що включали в себе лікарні, притулки, школи тощо. На початку XX століття на кошти товариств велось будівництво всіх єврейських лікарень, утримування шкіл та богаділень.

Фінансування філантропічних товариств здійснювалось з різних джерел. Зокрема, за рахунок, коштів єврейської громади певного міста чи групи містечок; за рахунок коробочного збору та різноманітних кампаній по збору коштів, які організовували товариства; за рахунок пожертв багатих євреїв-міщан, купців.

Єврейські товариства були дуже популярними серед населення, про що свідчать дані про їх бюджети.

За даними Волинського губернатора тільки за другу половину 1888 – першу половину 1889 року єврейські товариства Волинської губернії зібрали 33 310 крб. З них: на потреби Житомирського єврейського двокласного початкового училища було передано 1566 крб.; директору Житомирської гімназії 187 крб., на фінансування щорічних пенсій бувшим учителям ліквідованого Житомирського равінського училища; на утримання єврейських однокласних початкових училищ з підготовчими класами і жіночими змінами: Рівненським – 1469 крб. 88 коп., Острозьким – 1360 крб. 55 коп., Кременецьким – 1319 крб. 55 коп., Володимиро-волинським – 1207 крб. 5 коп., Староконстантинівським – 1394 крб. 22 коп. і Радзівілівським – 1302 крб. 85 коп. [5, с. 5].

Єврейське товариство допомоги хворим євреям в місті Рівному допомагало міській єврейській лікарні. На вимогу товариства щорічно виділялись кошти на потреби лікарні з Рівненського коробочного збору. Так, 1896 року лікарні отримала 3161 крб., крім того товариство збрало 128 крб. [15, 4] На початку 1901 року допомогу лікарні надавало товариство „Лінас Цедек“ на чолі з купцем С. Зільбергом. На кошти товариства утримувались також міські рівненські лікарі [1].

Єврейське товариство допомоги хворим євреям в місті Житомирі утримувало під назвою „Лінас-Гоцедек“ на чолі з І.І. Кулішером Житомирське двокласне єврейське початкове училище. Товариство щорічно виділяло на його потреби близько 3 тис. крб. [9, 13; 10, 14] Крім того товариство фінансувало будівництво будинку єврейської Талмуд-Тори. Загалом було зібрано 11 тис. крб. [2].

Діяли в губернії і осередки загальноімперських єврейських громадських організацій. Зокрема, Єврейського колонізаційного товариства, Товариства поширення освіти серед євреїв.

Осередки товариств активно допомагали єврейству губернії. На початку 1900-х років Єврейське колонізаційне товариство разом з Товариством для збору коштів Єврейському безкоштовному професійному училищу фінансувало Житомирське громадське єврейське жіноче професійне училище [18]. У 1908 році училище отримало від товариства субсидію у розмірі 3500 крб., а також для потреб капелюшного відділення Центрального комітету асигнував 200 крб. За кошти товариства разом з Житомирською талмуд торою організовувались танцювальні вечори.

Брало участь ЄКТ і в побудові нового приміщення училища. Центральный комітет товариства надав училищу безвідсоткову субсидію у розмірі 9000 крб. [16, с. 129].

Існувала ціла низка добродійних об'єднань, що поширювали свою діяльність виключно на певні групи єврейського населення, як-от Товариство допомоги єврейським вчителям, Товариство опіки бідних ремісників і робітників-євреїв, Товариство допомоги поневіренним з євреїв комерційним службовцям та дрібним торговцям тощо.

На відміну від інших представників національних меншостей, єврейські громади не обмежувались лише благодійницькою діяльністю. Хвиля жорстоких погромів змусила євреїв згуртуватися і стати на власний захист. У лютому 1907 р. група єврейського купецтва та інтелігенції звернулись із проханням про створення в Житомирі „Товариства для примирення та покращення правового становища“. Мета новоствореної організації полягала в усуненні конфліктів між різними класами і частинами населення на економічному і національному ґрунті, покращення правового становища єврейства, а також „прагнення законними засобами урівняти в правах євреїв з іншими жителями Імперії“. Але прохачам було відмовлено, бо „проектируемое безуставное общество не имеет строго определенной цели, а охватывает все стороны политической, экономической и национальной жизни населения“. Влада розцінила цей крок передової частини єврейства як нап'яз на спробу створення власного самоврядування.

Можливо, саме завдяки такій турботі про оточуючих та широкому спектру благодійницьких справ і пояснюється той факт, що згідно перепису 1897 р. відсоток соціального забезпечення єврейського населення був набагато вищим, ніж серед інших національностей на теренах України [3, с.37].

Аналіз статистичних даних і документів свідчить, що в кінці XIX – на початку XX століття на території Волинської губернії сформувалась стійка та впливова система єврейських національних благодійницьких товариств, які підтримували представники різних верств населення. Російський уряд втручався в розвиток єврейського філантропічного руху, законодавчо обмежуючи сферу діяльності товариств, контролюючи їх склад та фінансові надходження. Однак, це не завадило формуванню в краї мережі національно орієнтованих об'єднань та представництв загальноімперських товариств. Причому відомих не тільки своєю добродійністю, але і розбудовою національно-культурного життя єврейських громад. Учасники філантропічних

товариств брали активну участь у розвитку системи освіти, діяльності комітетів і комісій з налагодження культурного життя регіону.

Опрацьований у дослідженні матеріал може використовуватися в ході практичної роботи з реформування політичної системи незалежної української держави, в налагодженні демократичних принципів взаємодії системи громадських організацій та добровільних товариств з органами влади та управління держави Україна.

Джерела та література

1. Волянь. – №19. – 1901. – 24 января.
2. Волянь. – №21. – 1901. – 26 января.
3. Горовский Ф.И. Евреи Украины. – К., 1999.
4. Гузенко Ю.І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії). – Миколаїв: Іларіон, 2006.
5. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф.329, – Оп. 1. – Одз.зб. 1.
6. ДАЖО. – Ф.329, – Оп. 1, – Одз.зб. 63.
7. ДАЖО. – Ф.329, – Оп. 1, – Одз.зб. 71.
8. ДАЖО. – Ф.329, – Оп. 1, – Одз.зб. 87.
9. ДАЖО. – Ф.397, – Оп. 1, – Одз.зб. 3.
10. ДАЖО. – Ф.397, – Оп. 1, Одз.зб. 4.
11. ДАЖО. – Ф.329, – Оп. 1, – Одз.зб. 41.
12. Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР. Страницы истории: Сб. науч. трудов. (под редакцией Д.Эльяшевича и Б. Ханера). – Спб., 1998.
13. Меламед Е. Еврейские благотворительные организации на Воляни (вторая половина XIX – начало XX веков) // Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР. Страницы истории: Сб. науч. трудов. (под редакцией Д.Эльяшевича и Б. Ханера). – Спб., 1998.
14. Молчанов В.Б. Пенсійне забезпечення населення та благодійність у містах Правобережної України на поч. XX ст. // Проблеми історії України XIX-XX ст. – К., 2000.
15. Отчет Ровенской еврейской больницы за 1896 г. – Ровно: Типо-Литография Г.И. Бычека, 1897.
16. Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2001. – №6.
17. Ссудо-сберегательные товарищества в черте еврейской оседлости. – Спб., 1910.
18. Устав общества для доставления средств Еврейскому бесплатному профессиональному училищу учрежденному С.К. Шпельбергом в г. Житомир. – Житомир, 1904.